

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. kolovoza 2017.
DOI: 10.20901/pm.55.1.02

Iz socijalizma u nacionalizam: Kombinat Borovo u političkim promjenama 1990.

VLADIMIR FILIPOVIĆ

Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb

Sažetak

U članku se analizira situacija u tvornici obuće u Borovu u vrijeme demokratskih promjena 1990. Tvornica se krajem osamdesetih godina nalazi u ozbiljnoj krizi, ponajviše zbog strukturnih problema. Osim toga, učestali su štrajkovi i sukobi različitih nivoa vlasti oko nadzora nad tvornicom. Prvi višestranački izbori donose potpuno nove političke okolnosti u okruženju tvornice, dok u samoj tvornici neko vrijeme opstaju upravljačke strukture iz starog sustava. Na primjeru tzv. lipanjskog štrajka radnika 1990. u članku se pokušava prikazati koliko je socijalistička praksa i dalje bila aktualna, odnosno kako se radnicima umjesto suočavanja s problemima pokušava ponuditi novi kolektivistički okvir iluzije. U isto vrijeme prikazuje se kako je teška situacija radnika u kombinatu Borovo bila plodno tlo za širenje nacionalističkih teza. Na navedenim primjerima pokušava se analizirati teza o koaliciji socijalističke elite i radništva kroz kupovinu socijalnog mira, zatim teza o nacionalizmu kao novom “kolektivnom plaštu” koji je zamijenio socijalizam te, konačno, pokušava se propitati koliko su demokratske promjene u slučaju Borova bile zaista proces demokratizacije, a koliko nastojanja novih aktera da zauzmu mjesto u društvu koje je do tada imao Savez komunista.

Ključne riječi: Kombinat Borovo, Vukovar, HDZ, štrajk, nacionalizam, socijalizam

Uvod

Složeni kombinat Borovo bio je ekonomski gigant bez premca u istočnoj Slavoniji. Tvornica obuće koju je u jeku ekonomske krize 1931. podignuo češki industrijalac Bata, a koju je 1945. nacionalizirala jugoslavenska država preobrazila je ekonomski i socijalni život cijelog vukovarskog kraja i dobrim dijelom diktirala njegov razvoj. Utjecaj Borova bio je ogroman, na ekonomiju i politiku, društvo – sport, kulturu,

stanovanje i migracije. Isto tako, kao što ćemo pokazati, ogroman je bio i povratni utjecaj svih tih aktera na samu tvornicu.

Fenomen Borova postao je nedavno i predmet istraživanja društvenih i humanističkih znanosti, što je korisno jer je i više nego relevantan. U Centru za mirovne studije u suradnji s Bazom za radničku inicijativu i demokratizaciju počelo je 2013. istraživanje o tvornici i radništvu Borova. Članak koji proizlazi iz tog istraživanja objavljen je i u ovom časopisu (Cvek, Ivčić i Račić, 2015). Usto je 2016. održan znanstveni skup u Vukovaru “Bata-Borovo (1931-2016.): povijesno nasljeđe i perspektive” u organizaciji Instituta Ivo Pilar. Radi se o dva bitno različita pristupa fenomenu. U uglavnom kvalitetnim analizama istraživači grupe Borovo kreću se unutar lijevo-socijalističke paradigme koja kao središnju vrijednost uzima rad i radničku participaciju, a čije urušavanje vodi stvaranju etno-nacionalnih država.¹ Pri tome se ne pridaje dovoljno pozornosti efikasnosti i održivosti poslovanja, pa time i rada. S druge strane, publikacije Instituta Ivo Pilar,² uz poneke iznimke, najčešće se kreću unutar etno-nacionalističke paradigme uz velike doze nacionalne romantike i mitologije. Zanimljivo je niz važnih čimbenika te pretjerano dominira pristup prema kojemu se sve može tumačiti kroz prizmu nacionalnoga. Nedostaje bilo kakva komparativna analiza, a mnogi tekstovi prepuni su emocionalnih sadržaja (npr. Jurčević, 2000; Jurčević i dr., 2004; Živić i dr., 2013).

U ovome članku polazimo od potpuno drugačijih paradigmi naspram oba navedena pristupa: radničko samoupravljanje i participaciju ne uzimamo kao vrijednost po sebi, već se izrazito kritički odnosimo prema takvoj praksi. S obzirom na sve nedostatke koje je sustav samoupravljanja imao u teoriji i praksi (Županov, 1995: 14-17), držimo kako ekonomski sustav kakav postoji u Zapadnoj Europi predstavlja uzor uspješnosti, modernosti pa i radničkog samopotvrđivanja. Isto tako, ovaj rad u potpunosti se kreće izvan nacionalno-nacionalističkih paradigmi i prema njima se kritički odnosi. U mnogome takav pristup držimo dijelom problema, pa njime i ne možemo pružiti valjanije odgovore. Važno je napomenuti i to da iako se u ovom radu govori o tvornici obuće Borovo, prvenstvena namjera ovoga članka nije povijest tvornice Borovo. Na primjeru događaja u tvornici iz 1989-1990. želimo propitati određene, dijelom već ustaljene teze.

Prva je teza o legitimnosti jugoslavenske države i socijalizma. Potreba političke legitimacije vlasti koja tu legitimaciju nije imala na temelju općih i slobodnih

¹ <http://borovo1988.radnickaprava.org/samoupravljanje>, uč. 20. 9. 2017.

² U trenutku pisanja ovoga članka ne raspolazemo s publikacijom radova sa skupa Bata-Borovo u organizaciji Instituta Ivo Pilar, koji se odvijao pod pokroviteljstvom lokalne samouprave 2016.; http://www.pilar.hr/images/stories/dokumenti/podrucni/vukovar/bata-borovo/bata-borovo_program.pdf

izbora, te potreba socijalnog mira, stvorila je neformalnu koaliciju političke elite i radničke klase: Tito i Komunistička partija stranim su kreditima kupovali socijalni mir jamčeći radnicima radno mjesto i sigurnu kakvu-takvu plaću. Zauzvrat, radništvo je vlasti pružalo legitimaciju (*ibid.*: 209). Sustav se tako legitimirao “brigom za ljude”, politikom kojom je omogućavao da široki slojevi ostvare minimum svoje egzistencije (Popov, 1996: 89). Tako je radi potrebe pune zaposlenosti političkim odlukama, a ne poslovnim potrebama stvoreno na tisuće novih gospodarskih subjekata, pa se smanjila učinkovitost investicija u velikom investicijskom valu 1970-ih, a povećali su se administrativni troškovi i neproduktivna radna snaga. Svatko se ponašao kao da će dugove vratiti netko drugi te se razvila opća neodgovornost i rasipništvo (Radelić, 2006: 489-492).

Druga je teza kako nacionalizam nije razbio ni socijalizam ni Jugoslaviju, nego se pojavio kao nadomjestak za socijalizam u trenutku kada je on propao iznutra (Jović, 2003: 57). Dok su 1988. i 1989. širom Europe bile tražene promjene, u programu Slobodana Miloševića na njegovim masovnim mitinzima nije tražen ni pluralizam, ni građanske slobode, ni demokratski izbori ni preobrazba društva, već prvenstveno politički i teritorijalni preustroj zemlje u interesu jednoga naroda te održanje komunističkog poretka. Tako je potencirano socijalističko društvo s nacionalističkom ideologijom. Nova kolektivistička ideologija zamijenila je prethodnu. Nacionalizam se minimalno razlikovao od socijalizma, bio je siguran plašt za stanovnike koji su se plašili nepoznatoga. Pružao je osjećaj sigurnosti koja proizlazi iz pripadanja velikim skupinama. Nacionalistička je propaganda “ponudila novi veliki povijesni narativ, pružila nove sadržaje vjerovanja i novi vrijednosni sustav, stvarajući konsenzus oko retrogradnog, nacionalističkog projekta širenja teritorija” (Žunec, 2007: 98, 310-311). Potrebe legitimacije, megalomanske ambicije te neodgovorno upravljanje političke elite iz 1970-ih dolazilo je na naplatu. Od 1979. Jugoslavija sklapa aranžmane s MMF-om da bi sredinom 1980-ih dospjela u potpuno dužnički odnos prema stranim kreditorima, posebno prema MMF-u. Sve slabija dostupnost stranih kredita, koje je Tito koristio da kupi socijalni mir i legitimira vlast, značila je da njegovi nasljednici moraju pronaći druge načine da zadovolje stanovništvo. I našli su ih – u nacionalizmu.

Treća je naša teza, koja proizlazi iz ovoga rada, a koju ćemo formirati u zaključku. Kada se govori o zamjeni socijalizma nacionalizmom, prije svega se misli na Miloševića i Srbiju (Jović, 2003; Žunec, 2007). Na primjeru Borova pokušat ćemo vidjeti koliko se takav koncept “zamjene” može primijeniti i na Hrvatsku nakon demokratskih promjena 1990.

Kombinat Borovo pred demokratske promjene

Socijalistička je Jugoslavija veći dio osamdesetih godina provela u teškoj ekonomskoj krizi. Nakon neuspjeha programa stabilizacije predsjednika Saveznog izvršnog vijeća (SIV) Branka Mikulića na njegovo mjesto došao je u ožujku 1989. Ante Marković. Raznim programima stabilizacije vladajući Savez komunista (SK) pokušavao je zaustaviti galopirajuću inflaciju i pad kupovne moći građana, pa time i krizu svojega legitimiteta. Ustavnim promjenama 1988. napuštene su odredbe samoupravljanja i dogovorne ekonomije, a Marković je namjeravao uspostaviti tržišnu ekonomiju. Njegovi pokušaji reformi, koji su do 1990. imali i neke rezultate, ostajali su u sjeni događanja u Srbiji, Sloveniji i Kosovu, uspona Slobodana Miloševića i njegovih nacionalističkih mitinga (Radelić, 2006: 496-497).

Složeni kombinat Borovo tijekom osamdesetih godina prolazio je kroz konstantnu krizu. Cijena sirovine bila je sve nepovoljnija, što zbog promjena na svjetskom tržištu, što zbog domaće inflacije.³ Devize Kombinata često su odlazile za “podmirenje viših interesa zajednice”, a tek onda za nabavu sirovina (Cvek, Ivčić i Račić, 2015: 15). Ujedno je i sredinom 1980-ih Europu preplavila jeftina obuća proizvedena u Južnoj Koreji i na Tajvanu, što je stvorilo velike probleme proizvođačima poput Borova.⁴ Osim raznih vrsta obuće, kombinat Borovo proizvodio je automobilske gume, pneumatiku i raznu gumeno-tehničku robu. Taj dio proizvodnje isto je tako bio u problemima kao i primarna proizvodnja obuće.⁵

Dok opće stanje industriji nije išlo u prilog, tehnološka i kadrovska struktura Borova bila je još veći problem tvornice. Bilo je očito da u tvornici radi previše radnika, da dio njih čak besposleno sjedi u krugu tvornice. Ukupno je Borovo brojilo gotovo 23.000 zaposlenih, od čega 19.000 u općini Vukovar. Samo je administracija u tvornici zapošljavala oko 4.500 radnika, a unatoč zabranama daljnjeg zapošljavanja direktori pojedinih Organizacija udruženog rada (OUR-a) uvijek bi nalazili načina da zaposle još nekoga, najčešće kroz rodbinske ili partijske “veze”.⁶ Istovremeno, nakon zakonskih izmjena 1988. i dopuštanja privatnog poduzetništva, dio stručnih ljudi odlazio je iz Borova i okretao se vlastitim poslovima. Tako je ionako loša obrazovna struktura zaposlenih u Borovu postajala još lošija (*ibid.*: 12, 31).

Borovo je bilo od iznimne važnosti za cijelu općinu Vukovar. Posjedovalo je i stanove i druge nekretnine. Financiralo je niz sportskih i kulturnih društava. Procjenjivalo se da o Borovu ovisi oko 100.000 ljudi, od čega većina u općini Vukovar. Borovo je sudjelovalo s 55% u ukupnom BDP-u općine Vukovar, koja je do

³ “Sirovine, prodaja, stanovi”, *Borovo*, 1. 11. 1985.

⁴ “Jeftine cipele”, *Vjesnik*, 23. 3. 1988.

⁵ “Usvojen Završni račun”, *Borovo*, 28. 3. 1985.

⁶ *Ibid.*; “Stanje u Borovu”, *Vjesnik*, 1. 11. 1987.

1984. bila jedna od najrazvijenih u SR Hrvatskoj (“razvijeni među razvijenima”, voljeli su se hvaliti Vukovarci) sa 115% republičkog prosjeka. Krizom Borova, ali i drugih radnih organizacija u općini (Vupik, Vuteks) općina Vukovar je 1988. pala na pretposljednje mjesto u SR Hrvatskoj.⁷ U pokazatelju koji se zvao “efikasnost privređivanja” općina Vukovar bila je isto tako pretposljednja u SR Hrvatskoj.⁸ Poslovna godina 1989. bila je uspješnija od 1988., ali i dalje obilježena ogromnim gubitcima.⁹

Strukturni problem zaposlenika jednostavno se i najbolje može vidjeti u usporedbi s nekada matičnom tvrtkom Bata. Tvrtka Bata je 1990. bila najveći svjetski proizvođač obuće s ukupno 67.000 radnika koji su proizvodili 270 milijuna pari obuće godišnje. Istovremeno u Borovu je 23.000 radnika proizvodilo 18,7 milijuna pari obuće i oko 29 tisuća tona automobilskih guma i gumeno-tehničke robe. Ako promatramo samo proizvodnju obuće, Bata je imao očito značajno veću produktivnost: po radniku je Bata proizvodio 4.030 pari obuće godišnje, a Borovo je proizvodilo 803 para po radniku godišnje.¹⁰ Čak i da je samo polovica borovskih radnika bila angažirana na proizvodnji obuće, taj omjer je pokazivao vrlo lošu strukturu. Nakon što je u prethodnim desetljećima Bata bio proglašavan kapitalistom, eksploatatorom i slugom okupatora, 1990. se uprava tvornice nadala da će Borovo s Batom osigurati suradnju.¹¹ Bata je mogao značajno pomoći tvornici u tehnologiji, kapitalu i plasmanu robe, ali nije mogao restrukturirati tvornicu.

Uprava Kombinata još se od 1985. žalila kako dio radnika uopće ne želi čuti za probleme u kojima se tvornica nalazi i ponaša se kao da nema ništa s time.¹² Kada bi dio radnika i sindikat prihvatio da u Borovu postoji značajan višak radnika, upiralo se prstom u “režiju” (administraciju) koja je narasla na gotovo 5.000 ljudi. Povele su se rasprave o tome tko treba dobiti otkaz, pri čemu je uglavnom prevladavao socijalni argument naspram radnog ili stručnog (*ibid.*: 12). Govoriti o radu kao robi dobrim je dijelom u socijalističkoj Jugoslaviji bila hereza. Tako je socijalni argument postao bitan: pri tome se očekivalo kako će prednost pri ostanku na poslu imati radnici naspram radnika-seljaka. Radilo se o stanovnicima okolnih sela koji su kod kuće najčešće proizvodili dio hrane za vlastite potrebe, pa ekonomski nisu bili toliko ugroženi kao stanovnici Borova naselja koji su živjeli u zgradama.¹³

⁷ “Sa sjednice općinskog komiteta SKH”, *VU Novine*, 8. 4. 1989.

⁸ “Nisko na listi poslovnosti”, *Vjesnik*, 3. 5. 1989.

⁹ “Nivo proizvodnje ispod kapaciteta”, *Borovo*, 27. 4. 1990.

¹⁰ “Prvi ugovori s Batom”, *Borovo*, 9. 2. 1990.

¹¹ “Potpisana dva od pet ugovora”, *Borovo*, 10. 2. 1990.

¹² “Usvojen Završni račun”, *Borovo*, 28. 3. 1985.

¹³ “Radnički leb i pasulj”, *Borba*, 22. 4. 1989.

Štrajkovi u Borovu bili su iznimno učestali. Niske plaće često su kasnile, prije svega zbog velikih problema s likvidnošću. Tvornici je kronično nedostajalo kapitala, a slab kreditni rejting Jugoslavije značio je da se do kredita moglo doći vrlo teško.¹⁴ Najviše je odjeknuo štrajk iz ljeta 1988. kada su radnici svoje zahtjeve iznijeli pred Saveznom skupštinom u Beogradu (*ibid.*: 8). U konačnici je Sabor SR Hrvatske sanirao gubitke tvornice i rad je nastavljen. Kao i gotovo svi štrajkovi i taj je imao političku pozadinu: ona nije bila nacionalna, nego su se kroz radničke štrajkove sukobljavale različite struje unutar SK, a iscrpljeni radnici bili su pogodni za velike predstave. Radilo se o borbi za utjecaj na tvornicu između saveznih i republičkih organa.¹⁵ Naravno, ključnu ovlast za imenovanje generalnih direktora imao je Centralni radnički savjet koji su birali radnici, ali ta “radnička demokracija” u pravilu je na različite načine bila narušavana (Radelić, 2006: 211-212).

Radnici su u pravilu bili bijesni na upravu tvornice i optuživali je za nesposobnost i kriminal te kao krivca za vlastiti težak socijalni položaj. Ukazivali su i na njezinu pretjeranu rasipnost i socijalne razlike koje se stvaraju.¹⁶ Direktori tvornice dolazili su na položaje političkim putem kao kadrovi SK i za njihovo imenovanje nisu bili presudni ekonomski rezultati. Međutim, s obzirom na opće trendove upitno je koliko su uprave bile krive za lošu situaciju. U veljači 1988. na čelno mjesto tvornice, na poziciju generalnog direktora, došao je Zdravko Egić nakon niza sukoba republičkih tijela i općinskog komiteta oko imenovanja. Borovo je bilo primamljivo određenim “kadrovima” SK,¹⁷ dok se iz tvornice moglo čuti kako se “tvornica mora otrgnuti od dušebrižništva općine” jer su se općinske vlasti neprestano miješale u rad tvornice.¹⁸ Egić je u toj situaciji bio dobar izbor: radilo se o čovjeku koji je bio zaposlenik Borova još od 1967.

U sustavu koji se legitimirao brigom za radnike rukovodstvo je moralo trpjeti bijes radnika. Npr. u kolovozu 1989. oko 120 radnika je naprosto blokiralo ulaz u tvornicu da bi upozorilo na svoje teške uvjete života te iznijelo određene zahtjeve. Generalni direktor morao je pregovarati s njima, a da se on odbio uključiti, to je mogao učiniti neki njegov konkurent iz OK ili republičkog SK. Radnici su tako cijeli dan blokirali dovoz sirovine i odvoz proizvoda te time remetili rad tvornice i nanosili joj gubitke, ali to se toleriralo.¹⁹ Osobni problemi pojedinaca bili su problemi čitavog društva u kojemu se vlast legitimirala brigom za “malog čovjeka”.

¹⁴ “Vratiti ugled, red i rad”, *VU Novine*, 1. 7. 1989.

¹⁵ “Ko je postavljen za direktora”, *Borba*, 5. 5. 1989.; “Kako partija kaže”, *Borba*, 28. 5. 1989.

¹⁶ “Vratiti ugled, red i rad”, *VU Novine*, 1. 7. 1989.

¹⁷ “Ko je postavljen za direktora”, *Borba*, 5. 5. 1989.

¹⁸ “Kako Partija kaže”, *Borba*, 28. 5. 1989.

¹⁹ “Rješenja sve dalje”, *Vjesnik*, 15. 8. 1989.

Nacionalna struktura zaposlenika Borova bila je prilično šarolika i sastojala se od čak 23 narodnosti. Službenih podataka o tome nemamo: vlasti su tvrdile da "izbjegavaju prebrojavanje po nacionalnoj osnovi". Broj zaposlenika Srba i Jugoslavena zasigurno je bio znatan: u okolici je bilo više velikih sela sa srpskim stanovništvom, a multietnička sredina poput radničkog Borova naselja rezultirala je time da se velik broj ljudi izjašnjavao kao Jugoslaveni.²⁰ Rukovodeći kadar značajnije je odstupao: među direktorima bio je veći broj Srba i Jugoslavena. U vrijeme prvih višestranačkih izbora 1990. četiri najvažnija direktora bili su Srbi ili Jugoslaveni. Hrvatski nacionalisti to su pripisivali smišljenoj srpskoj ekspanziji (Karaman i dr., 1994), ali razlozi za to ležali su unutar SK koji je krojio sve važne kadrovske odluke. U vukovarskom kraju članstvo u SK bilo je znatno prihvatljivije Srbima nego Hrvatima (neki razlozi bili su: sudjelovanje Srba u partizanskoj borbi, odricanje Srba od tradicionalnih institucija te općeniti položaj Srba u SR Hrvatskoj), pa je npr. 1989. svaki 18. Hrvat i svaki 8. Srbin u općini Vukovar bio član SK,²¹ a takva raspodjela se odražavala i na upravu tvornice.

Bitnih nacionalnih podjela sve do 1989. nije bilo. Kako primjećuju istraživači grupe Borovo, radnici se tijekom 1988. distanciraju od nacionalizma tumačeći ga kao sredstvo odvratanja pažnje od ekonomskih i socijalnih problema (Cvek, Ivčić i Račić, 2015: 12). Prve nacionalne podjele pojavile su se u veljači 1989. kada je središnji sindikat Hrvatske otvorio račun za pomoć albanskim štrajkačima na Kosovu, pri čemu Borovo nije bilo jedino takvo mjesto u Hrvatskoj (protesti su bili i u Kninu). Uprava Borova i radnici Srbi bili su protiv takve odluke središnjeg sindikata. Oni koji su već preuzeli ideje iz Memoranduma SANU i nacionalističke kulturne scene Srbije upozoravali su kako Albanci na Kosovu imaju svoj jezik, škole i institucije, o čemu Srbi u Hrvatskoj mogu samo sanjati. Pritom bi Hrvatima bilo pametnije da obrate pozornost na to što se događa u njihovoj republici nego na udaljenom Kosovu (Pekić, 1995: 61).

Vukovarski komunisti Miloševićevim su usponom ostali u svojevrstnom pro-cjepu. Organizacijski su pripadali u SK Hrvatske (SKH), a idejno su bili sve bliži idejama iz Srbije. Jasno su izražavali solidarnost sa Srbima u drugim republikama i osuđivali albanski "separatizam i iredentizam".²² Posebno ih se dojmila proslava 600 godina od Kosovske bitke i službeno su pohvalili Miloševićev čuveni govor.²³

²⁰ Na popisu stanovništva 1981. u gradu Vukovaru (u koji je uključeno Borovo naselje) kao Jugoslaveni izjasnilo se 28,2% stanovnika. Taj broj je na popisu koji je proveden u proljeće 1991., kada je u Vukovaru rat gotovo već bio počeo, pao na 9,8% (Živić i dr., 2013: 109).

²¹ "Nacionalna struktura SKH", *VU Novine*, 9. 9. 1989.

²² "Osuda napada na Predsjedništvo SKJ", *VU Novine*, 28. 1. 1989.; "Spriječiti djelovanje albanskih separatista i iredentista na Kosovu", *VU Novine*, 4. 3. 1989.

²³ "Svečano proslavljena 600. obljetnica Kosovske bitke", *VU Novine*, 1. 7. 1989.

To se posebno odnosi na organizacije SK po selima vukovarske općine sa srpskim stanovništvom. U isto vrijeme iz Srbije su se čule najave kako će se vlast u Srbiji početi brinuti za Srbe izvan Srbije, jer “dijelovi srpskog naroda izvan Srbije moraju imati pravo na punu nacionalnu afirmaciju, te na očuvanje nacionalnih i tradicionalnih osobina, kao i nacionalnog identiteta” (Marijan, 2017: 147). Ta briga, pokazat će se, dugoročno će skupo koštati sve stanovnike Vukovara i radnike Borova.

Rascjep između Općinskog komiteta (OK) SKH Vukovar i Centralnog komiteta (CK) SKH u Zagrebu kulminirao je na 14. kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) u siječnju 1990. kada su slovenska i hrvatska delegacija napustile dvoranu zbog neslaganja s Miloševićevim pokušajima da sebi podčini cjelokupni SKJ (Pauković, 2008). Srbi iz OK SKH Vukovar bili su protiv napuštanja Kongresa. Iz OK Vukovar upozoravali su kako središnjica u Zagrebu ne sluša partijsku bazu na terenu te kako vodi politiku “suprotnu interesima srpskog naroda” (Pekić, 1995: 62). Zanimljivo, među delegatima iz SKH koji nisu napustili 14. kongres bio je i generalni direktor Borova Zdravko Egić.²⁴ Ogranci SK po srpskim selima vukovarske općine ubrzo su praktično raspušteni. Ipak, Srbi u općini Vukovar odlučili su na izbore izaći kroz strukture SKH jer nisu imali dovoljno vremena za organizaciju vlastite nacionalne stranke, a dobar dio Srba iz grada i dalje je stajao čvrsto na političkim pozicijama Jugoslavije i socijalizma.²⁵

Demokratske promjene

Višestranački izbori zakazani za travanj 1990. značili su mogućnost velikih promjena. To se itekako doticalo i Borova jer prožetost politike i ekonomije nije bila ni najmanje upitna. Vukovarska općina slovila je kao jedan od “bastiona socijalizma i unitarizma”. Vlast SK bila je neupitna u jednopartijskom sustavu, a kroz ogroman utjecaj Partije na radne organizacije vlast je objedinjavala politiku i ekonomsku sferu i time kontrolirala velik dio života građana (Cvikić, 2016). Afirmirane strukture u Vukovaru prilično su burno dočekale osnivanje novih političkih stranaka i tražile zabranu djelovanja Hrvatske demokratske zajednice (HDZ).²⁶

HDZ je u općini Vukovar osnovan početkom 1990., a vodeću ulogu u stranici preuzeli su radnici Borova, građevinski inženjer Tomislav Merčep (predsjednik stranke) i radnik Valjare Blago Zadro iz Borova naselja. I dok je HDZ u mnogim dijelovima Hrvatske bio stranka u koju su pristupili bivši komunisti, a ponegdje su

²⁴ “Iza štrajka stoji Tuđman”, *Politika*, 23. 6. 1990.

²⁵ ICTY/Cases/Dokmanović(IT-95-13a)/Witness:Slavko Dokmanović.

²⁶ “Ne dozvoliti formiranje novih političkih stranaka”, *VU Novine*, 4. 3. 1989.; “Protiv podjela zemlje”, *VU Novine*, 18. 3. 1989.; “Zahtjev vukovarskih boraca”, *VU Novine*, 12. 8. 1989.

čak cijele podružnice SK prelazile u HDZ (Marijan, 2017: 197), u Vukovaru su u pravilu HDZ činili potpuno novi ljudi. Kada bi netko od pripadnika vukovarske partijske elite došao na skup HDZ-a, jedva da je ikoga poznavao. Bili su to ljudi koji se ranije nisu bavili politikom.²⁷ To je moglo značiti demokratski potencijal, ali je i ukazivalo na nedostatak političkog i upravljačkog iskustva u HDZ-u. U svakom slučaju, koliko god pojava HDZ-a iritirala ustaljene strukture koje su ga optuživale za ustaštvo, novi su ljudi koristili demokratsku priliku za politički angažman koja se ukazala velikim političkim promjenama u Europi i Jugoslaviji.

U svojem programu lokalni vukovarski HDZ se definirao kao: “nacionalna stranka hrvatskog naroda i svih drugih koji Hrvatsku osjećaju svojom domovinom”. Zalagao se za opće ljudske i demokratske slobode. Najavljivao je privatizaciju i denacionalizaciju u gospodarstvu uz “kulturni i moralni preodgoj”. Njegovao je izraženu nacionalnu i antikomunističku retoriku. U sredini poput Vukovara posebno je važno bilo ono što je isticao Tomislav Merčep: “HDZ dolaskom na vlast nikome neće oduzeti nijedno pravo, ali zato hoće sve beneficije koje nisu produkt rada, reda i moralnih načela... Nitko ne smije imati više prava od hrvatskog naroda.”²⁸ Takve poruke mogle su biti shvaćene prilično široko. Što je pravo a što beneficija moglo se tumačiti na različite načine. Među vukovarskim Srbima ubrzo su počele kružiti različite interpretacije Merčepovih izjava (Pekić, 1995).

U proljeće 1990. u Borovu situacija nije bila ništa bolja nego prethodnih godina. Svi pokazatelji – produktivnost, efikasnost, životni standard radnika – bili su iznimno loši i nije bilo moguće pronaći nijedan pozitivni pokazatelj.²⁹ Intenzivirala se rasprava o viškovima radnika, a mnogi su već bili “na čekanju”. Uprava je predlagala potpunu depolitizaciju tvornice i prestanak rada partijskih organizacija u poduzeću.³⁰ Međutim, to je izazvalo dvojbe: članovi uprave opravdano su mogli tvrditi kako miješanje politike u rad tvornice, u pravilu prema neekonomskim načelima, nije u interesu tvornice i radnika. Sada kada su bili raspisani demokratski izbori, vlast više neće imati potrebu legitimacije brigom za standard radnika. Ipak, motivi uprave bili su mnogo prizemniji: svi direktori došli su na svoje pozicije političkim putem. Sada kada se nazirala politička promjena, zalagali su se za depolitizaciju poduzeća. Čak i da je zahtjev bio iskreniji i vođen brigom za tvornicu, novi nositelji moći iz drugih mu razloga nisu mogli udovoljiti.

Gotovo istovremeno s prvim višestranačkim izborima, između dva izborna kruga, u prvomajskoj čestitci radnicima 1990. direktor Zdravko Egić ukazao je na raz-

²⁷ ICTY/Cases/Dokmanović(IT-95-13a)/Witness:Milenko Milinković.

²⁸ “HDZ”, *VU Novine*, 7. 4. 1990.

²⁹ “Izuzetno nepovoljni pokazatelji”, *Borovo*, 31. 8. 1990.

³⁰ “Poslovni kolegij za depolitizaciju u poduzeću”, *Borovo*, 30. 3. 1990.

mjere krize i potrebu svježeg i zdravog kapitala u tvrtci. Naglasio je: “uspješniji, maštovitiji, snalažljiviji će narednih godina izbiti u prvi plan... Morat ćemo u ovoj fazi priznati prednosti boljeg i korisnijeg rada.”³¹ Bilo je to za prvomajske čestitke prilično revolucionarno. Nigdje nije bilo ni traga socijalističkoj retorici. Bilo je to na tragu Markovićevih protržišnih reformi. Socijalizam je u Borovu propao. Međutim, iako su bili svjesni da je socijalizam propao, većini radnika nije bilo pretjerano privlačno ono što nude Markovićeve reforme ili Egićev “bolji i korisniji rad”. Time je teren za novi kolektivistički okvir bio otvoren. Srbi su za loše stanje u tvornici počeli kriviti republičke hrvatske vlasti koje namjerno zapostavljaju “srpske krajeve”.³² Naspram Markovićeva tržišta i neizvjesnosti, Miloševićeve su se ideje činile puno privlačnije. Nije trebalo raditi ni bolje ni korisnije, ni biti maštovit. Trebalo je samo biti Srbin i za sve nedaće okriviti Hrvate. U isto vrijeme Hrvati su smatrali kako je za sve kriva dugogodišnja vladavina komunista i Srba te kako će se sve promijeniti na bolje kad zavladaju “naši”. Ako će otkaza i biti, dobit će ga “oni drugi”.

Izbori 1990. donijeli su velike promjene. U Hrvatskoj je pobijedio HDZ. Međutim, u Vukovaru je uvjerljivo pobijedio SKH-SDP, a predsjednik Skupštine općine postao je Srbin Slavko Dokmanović. U Skupštini općine SKH-SDP dobio je 83 mjesta, a HDZ 26.³³ To je stvorilo situaciju političke kohabitacije općinskog i republičkog nivoa, što je u napetim uvjetima 1990. predstavljalo velik problem. Nijedan od pet izabranih zastupnika u Sabor iz općine Vukovar nije bio iz vladajuće stranke HDZ-a. Situacija se rapidno pogoršavala kada se Slavko Dokmanović počeo približavati političkim krugovima pobunjenih Srba u Hrvatskoj, a dio općinskih odbornika prešao u Srpsku demokratsku stranku (SDS).³⁴

Politička se situacija u općini Vukovar drastično promijenila, a poticaji za promjene dolazili su s više strana: od republičke vlasti u Zagrebu, savezne vlasti u Beogradu, vlasti Srbije te nove općinske oporbe – HDZ-a. Vukovarski HDZ bio je razočaran rezultatom izbora i Merčep je tvrdio da su pokradeni (Pekić, 1995: 37). U nerazvijenoj političkoj kulturi HDZ je percipiran, a većina njegova članstva se tako i postavljala, kao stranka kojoj se pripadnost izjednačava s hrvatstvom (Marijan, 2017: 209). Tako se nastavljalo poistovjećivanje partije i države i sama praksa partijske države. To je bilo važno za naredno razdoblje u kojemu su se HDZ i SKH-SDP počeli boriti za nadzor nad ekonomskim subjektima.³⁵

³¹ “Rad praznujemo – on nas okuplja”, *Borovo*, 27. 4. 1990.

³² “Sastanak predstavnika MZ Trpinja, Bobota, Klisa, Lipovača, Pačetin i Bršadin”, *VU Novine*, 16. 12. 1989.

³³ “Pobjeda lijevog bloka”, *VU Novine*, 12. 5. 1990.

³⁴ “Iz predsjedništva SO Vukovar”, *VU Novine*, 4. 8. 1990.; “Srbi ne odustaju od svojih prava u Hrvatskoj”, *VU Novine*, 10. 6. 1990.

³⁵ “Jedinstven stav – zaštititi društvenu imovinu”, *VU Novine*, 30. 6. 1990.

Nova vlast, i na republičkoj i na općinskoj razini, imala je demokratski legitimitet i nije imala potrebu legitimirati se brigom za “malog čovjeka”. Međutim, vlast od toga nije ni znala ni mogla odustati jer je sada postojala oporba koja je mogla nastaviti djelovati prema istome principu. Takvu praksu ubrzo su pokazali događaji u Borovu u lipnju 1990.

Lipanski štrajk

U Borovu je tijekom proljeća 1990. bio otvoren natječaj za generalnog direktora i njegova zamjenika. O tim pozicijama odlučivao je Centralni radnički savjet koji je još radio u starom sastavu, a kao jedini kandidati za ta mjesto javili su se dotadašnji generalni direktor Zdravko Egić i njegov zamjenik Dragomir Antić. Obojica su i ranije bili na tim funkcijama, bili su usto Srbi te članovi SK. Radnički savjet jednoglasno ih je potvrdio na te funkcije. U svojem su programu i dalje naglašavali okrenutost tržišnim reformama i restrukturiranju tvornice.³⁶ Šansu za održanje poslovanja tvornice vidjeli su u otpuštanju dijela radnika i u prodaji dijela imovine koja nije bila u proizvodnoj funkciji (npr. stanovi).³⁷ Ulagača iz inozemstva u postojećoj situaciji nije moglo biti, a i oni bi u konačnici zahtijevali isto. Međutim, ako je uprava to i namjeravala provesti, bilo je prekasno. Suglasnost radnika oko takvih reformi nisu mogli dobiti ni u staroj političkoj konstelaciji snaga, a kamoli u novim okolnostima. “Mali čovjek” na kojega su se svi pozivali postao je težište borbe protiv modernosti (Popov, 1996: 95).

Plaće radnicima u svibnju i lipnju 1990.³⁸ kasnile su, a radnicima je trebao pripasti i regres u srpnju. Direktor Egić upozoravao je radnike da je novac i za prethodne plaće već posuđen i da novca naprosto nema.³⁹ Ipak, stari su rukovodeći kadrovi, kao što je bio Egić, već izgubili kredibilitet pa im većina radnika nije pretjerano vjerovala. Odlazak stručnih ljudi iz tvornice nastavlja se, a radnici su bili u očajnom položaju. Naprosto nisu vidjeli izlaz: druge radne organizacije u općini (Vupik, Vuteks) bile su u sličnoj situaciji i nije bilo izgledno da bi se posao pronašao drugdje. U takvoj situaciji prostor snagama koje će radnicima nuditi alternativu bio je u potpunosti otvoren: alternativu koja će se potvrditi kao ona koja brine o “malim ljudima” i koja će ih uvući pod plašt nove kolektivističke ideologije.

Štrajk je počeo 18. lipnja 1990. u Obučari (tvornici obuće) koja je zapošljavala 8.000 radnika, a kao povod istaknut je promijenjen sustav izračuna koeficijenata za plaće. Direktor Egić tvrdio je kako su novi koeficijenti utvrđeni da bi se zadržali

³⁶ “Ono što tržište prihvati”, *Borovo*, 22. 6. 1990.

³⁷ “Kreditima protiv stečaja”, *Večernje novosti*, 14. 9. 1990.

³⁸ “Situacija još uvijek neizvjesna”, *VU Novine*, 23. 6. 1990.

³⁹ “Formiran štrajkački odbor”, *Borovo*, 22. 6. 1990.

stručnjaci u tvornici.⁴⁰ Zahtjevi štrajkača su bili: isplata plaće za lipanj i smjena direktora. Uprava je od prvoga dana tvrdila kako je štrajk organiziran izvan tvornice, misleći pritom na HDZ. Nakon dva dana sindikat i prvotni štrajkački odbor i sami su zaključili kako novca za plaće nema te predložili prekid štrajka. Tada se formirao novi štrajkački odbor koji su predvodili članovi HDZ-a, između ostalih Tomislav Merčep i Blago Zadro.⁴¹

Novi štrajkački odbor problem je odlučio prebaciti na republičku razinu uvjeravajući kako će nova "hrvatska" vlast naći rješenje za probleme radnika Borova. Pismo koje je upućeno Saboru, a koje je u ime "grupe građana" potpisao Tomislav Merčep, bilo je prepuno kritike rukovodstva Borova i okrivljavalo ih je za trenutno stanje. Tvrdilo se da u Borovu postoji mogućnost za održanje proizvodnje. Pismo je u potpunosti bilo intonirano u socijalističkom stilu. Koristio se za socijalizam uobičajeni termin "radni ljudi i građani" i pozivalo se na "male ljude".⁴² Tražilo se da Sabor u Borovo uputi posebnu komisiju jer rukovodstvo uništava kombinat.⁴³ Zdravko Egić odbacivao je optužbe i isticao da se na njega vrši pritisak na političkoj i nacionalnoj osnovi. Tražio je primanje kod premijera Stjepana Mesića, ali je odbijen uz obrazloženje da se politika ne smije miješati u privredu.⁴⁴ Istovremeno, predsjednik općine Slavko Dokmanović javno je odbijao reći da se štrajk odvija u režiji HDZ-a, a članovi štrajkačkog odbora nisu mu dozvolili da se obrati radnicima.⁴⁵

Štrajk je nastavljen. Na skupu radnika 25. lipnja članovi štrajkačkog odbora optužuju članove uprave za krađu uz tvrdnju kako radnici Borova "imaju znanje, ali puno lopova... Da nisu opljačkali i pokrali Borovo, danas bi mi imali po tisuću il' tisuću i pol maraka. Ovako smo na rubu propasti", potpuno je proizvoljno govorio Blago Zadro.⁴⁶ U takvim tvrdnjama ignorirano je cjelokupno stanje industrije gume i kože, cjelokupno stanje tranzicije i, što je najvažnije, katastrofalna strukturalna i kadrovska situacija u tvornici. Za članove štrajkačkog odbora to je imalo praktičnu svrhu: smijeniti rukovodstvo i preuzeti tvornicu pod svaku cijenu.⁴⁷ Istovremeno, društvo koje je došlo do ruba propasti izbjegavalo je suočavanje s činjenicom da se

⁴⁰ "Štrajk zbog koeficijenata", *Borovo*, 22. 6. 1990.; "Radnički savjet kombinata Borovo 22. 6.", *Borovo*, 29. 6. 1990.

⁴¹ <http://borovo1988.radnickaprava.org/junski-strajk-1990>, uč. 22. 9. 2017.

⁴² "Obraćanje Saboru", *Borovo*, 22. 6. 1990.

⁴³ <http://borovo1988.radnickaprava.org/junski-strajk-1990>, uč. 22. 9. 2017.

⁴⁴ "Preko radnika, HDZ tera crvene iz Vukovara", *Politika*, 22. 6. 1990.

⁴⁵ "Dijelimo sudbinu radnika", *Borovo*, 28. 6. 1990.

⁴⁶ Video materijal: Heroji Vukovara: Blago Zadro, uč. <https://www.youtube.com/watch?v=QiBaTY3YCWo>, 30. 8. 2017.

⁴⁷ Radi korektnosti prema ljudima čije su sudbine bile u pitanju, valja napomenuti kako mnogi sasvim sigurno nisu bili svjesni toga, već su se borili za голу egzistenciju.

zastarjelom tehnologijom, slabim obrazovanjem, nemarnim odnosom prema radu i društvenoj imovini te zaduživanjem ne može dugoročno opstati i uživati solidan životni standard.

Odgovor je bio u nacionalizmu: neefikasna socijalistička ekonomija prokazivana je kao srpska stvar koja će se ispraviti dolaskom pravih ljudi na čelo tvornice. Zadro je u svojem govoru odavao dojam hrabra i odlučna čovjeka kojemu je iskreno stalo do Borova (razvoj događaja nije ostavio sumnje u to), pa su i mnogi radnici Srbi isprva bili spremni pristati uz štrajkački odbor (Radoš i Šangut, 2011: 15). Tvornički *establishment* sa strepnjom je dočekao pojavu Zadre koji je na sjednicama radničkog savjeta otvoreno nastupao kao član HDZ-a (Pekić, 1995: 112). To je uprava nastojala iskoristiti protiv njega. Osnovan je paralelni štrajkački odbor i puštena je glasina kako Srbi žele raditi, a Hrvati ne, te kako HDZ dijeli radnike prema nacionalnosti.⁴⁸ Tako se i uprava počela služiti manipulacijama oko nacionalnoga.

Reakcija republičke vlasti bila je dvojaka. Već isto poslijepodne 25. lipnja u Borovo je stigao pomoćnik ministra za energetiku i rudarstvo Petar Šale. On je iznio niz općenitih obećanja kako će država nastojati dugoročno srediti situaciju u Borovu restrukturiranjem, privatizacijom i nalaženjem odgovarajućeg položaja na tržištu. Takvim programom bili su bliži upravi nego radnicima. Za konkretne zahtjeve štrajkačkog odbora uslijedio je hladan tuš kada je Šale rekao kako je prošlo vrijeme kada se novac uzimao dobrima da bi se dao lošima.⁴⁹ U isto vrijeme članovi štrajkačkog odbora dobivali su signale da će Zagreb ipak riješiti njihove probleme. U Vukovar je stigao Vladimir Šeks, najvažnija osoba HDZ-a za Slavoniju, i poručio radnicima kako ne trebaju gledati Beograd jer im odonud nikakva pomoć neće stići, već kako je jedino mjesto gdje trebaju tražiti pomoć Zagreb.⁵⁰ Moguće je da je Šeks imao i informacije kako će se savezne vlasti uključiti u događaje, što je trebalo na vrijeme spriječiti.

U stvarnosti su obećanja iz Zagreba bila slaba i kratkoročno nisu mnogo donosila. Štrajkački je odbor razglasio kako je novac za plaće poslan iz Zagreba, ali kako su ga direktori zadržali za sebe.⁵¹ Time se nastojalo dodatno radikalizirati situaciju i nahuškati radnike na direktore. Bez obzira na to, smjene direktora nisu uspjele. Ostavku je tek privremeno dao Mirko Vujanović, direktor tvornice obučee, u kojoj je počeo štrajk. Razdvajanjem nekih dijelova tvornice HDZ je uspio postaviti sebi odane ljude na važna mjesta, ali je mjesto generalnog direktora i njegova zamjenika ostalo netaknuto.

⁴⁸ <http://borovo1988.radnickaprava.org/junski-strajk-1990>, uč. 23. 9. 2017.

⁴⁹ "Nastavljen rad", *Borovo*, 28. 6. 1990.

⁵⁰ "Između gubitaka i politike", *Večernji list*, 27. 6. 1990.

⁵¹ <http://borovo1988.radnickaprava.org/junski-strajk-1990>

U tvornici se tijekom ljeta nastavilo upućivanje radnika na čekanje. U praksi je to značilo da odlaze kući, a primaju 60% ionako skromnog dohotka. Bilo je tu radnika iz Gumare i Valjare te drugih proizvodnih pogona. Nitko iz ogromne borovske administracije nije upućen na čekanje.⁵² To je ozbiljno dovelo u pitanje spremnost postojeće uprave da se zaista uhvati u koštac sa strukturnim problemima Borova. Direktor Egić ponavljao je kako se tvrtka nalazi u povijesnom trenutku reorganizacije i apelirao na radnike da se suzdrže od nacionalnih napetosti.⁵³ Međutim, Egić je izgubio legitimitet kao nekadašnji član SK jer se nije uspio brinuti za životne probleme radnika. Istovremeno, dugo je odbijao prihvatiti nacionalizam u javnim istupima kao novi kolektivistički plašt, već je neuvjerljivo inzistirao na tržišnim reformama. To je 1990. bila slijepa ulica.

Do kraja 1990. Borovo je nastavilo grcati u problemima, ali probleme su zasjenili politički događaji. Daljnje nacionalne napetosti značile su “skidanje rukavica”, ako ih je nakon izbora 1990. i bilo. Merčep je u jesen 1990. otvoreno govorio da je za loše stanje u ekonomiji općine Vukovar “kriva velikosrpska komunistička banda koja se skoncentrirala u mnogim radnim organizacijama i svim silama i namjerno i sistematski ruši ovu općinu”.⁵⁴ Ispadalo je da Srbi uništavaju općinu i tvornicu u kojoj i sami žive i rade. Nacionalne napetosti su krajem 1990. bile sve izraženije. Besposleni radnici na čekanju uskoro su počeli držati seoske straže (Runtić, 1995: 263).

Srpski uzvrat

Reforme koje je provodio Marković bile su iznimno nepopularne u političkom vodstvu Srbije s Miloševićem na čelu. Široka antimoderna lijevo-desna koalicija koju su činili ekstremni nacionalisti, crkva, nacionalna inteligencija, partijsko vodstvo i JNA (Pešić, 1996: 44-45) vidjela je Markovića kao konkurenciju koja joj može “pomrsiti račune” i kao onoga “koji zbunjuje srpski narod” (Biserko, 2007: 40-41). Program antimodernističke koalicije temeljio se na očuvanju starih pozicija, a rješenje je tražio u nacionalnome i u prekrajanju postojećih republičkih granica, a ne prozapadnom, protržišnom liberalnom programu. Marković je za njih ostao običan agent MMF-a, “imperijalista i kapitalista”, kao što se pisalo u nizu propagandnih pamfleta širom Jugoslavije (*ibid.*: 46-47).

Srpska propaganda u kojoj je prednjačio dnevni beogradski list *Politika* počela se baviti Borovom s vidljivom namjerom zamjene socijalizma novom kolektivističkom ideologijom nacionalizma. Preko Borova moglo se obračunati s oba neprijatelja: sa saveznim premijerom Markovićem i s Hrvatima. Pisanje o problemima u

⁵² “300 radnika na čekanju”, *Borovo*, 31. 8. 1990.

⁵³ “Poziv na razum i rad”, *Borovo*, 5. 10. 1990.

⁵⁴ “Saopćenje SDS”, *VU Novine*, 28. 11. 1990.

Borovu započelo je bez jasnog određivanja kako su problemi nastali u ranijem razdoblju, već su navođene tendenciozne ekonomske analize prema kojima je za situaciju odgovorna politika SIV-a i Ante Markovića, posebno njegova tečajna politika koja ne pogoduje izvozniciima.⁵⁵ Ponavljane su informacije o njegovim sumnjivim angažmanima s MMF-om koji navodno imaju za cilj uništenje inače obećavajuće budućnosti i Miloševićev investicijski val koji se planira u Beogradu nakon uređenja teritorijalnih pitanja.⁵⁶

Novosnovana Srpska demokratska stranka (SDS) u Vukovaru također se uključila u pitanje Borova. Tvrdili su kako nova hrvatska vlast namjerno uništava Borovo zbog velikog broja Srba zaposlenih u tvornici. “Žele da mi skapamo i iselimo se”, isticali su. U praksi zahtijevali su prestanak miješanja politike u rad tvornice i predlagali “da radnici sami odluče” na referendumu.⁵⁷ Vjerovali su kako bi nacionalna struktura zaposlenih prevagnula i donijela odluke u korist Srba. Nakon što su srpski mediji, koji su se na vukovarskom području itekako pratili, upozoravali na politički karakter “junskog” štrajka,⁵⁸ radnici Srbi polagano su se distancirali od štrajkačkog odbora. Do jeseni 1990. među većinom radnika Srba zavlдалo je mišljenje da direktori Egić i Antić, kakvi god da jesu, trebaju ostate na poziciji jer s “hadezevcima” može biti samo gore (Pekić, 1995: 117).

Među Srbima se proširio niz glasina. Pokrenute su kroz beogradske i novosadske medije, širili su ih simpatizeri SDS-a, a njihovu daljnjem širenju pomoglo je i ponašanje vukovarskog HDZ-a. Tvrdilo se kako će se problem viška radnika u tvornici riješiti tako da se otpuste Srbi.⁵⁹ Podsjećalo se na 1941. godinu u Borovu kada su vlasti NDH otpustile sve radnike Srbe i protjerale uspješnog direktora Srbina Tomu Maksimovića,⁶⁰ te se sugeriralo da se tako nešto iznova sprema i da neki aktivisti HDZ-a već pripremaju liste imena za otkaz. Najavljena privatizacija koja se sprema u Zagrebu predviđa da dionice Borova dobiju samo Hrvati.⁶¹ Uz niz drugih glasina među Srbima, kao npr. one da će Hrvati povratnici iz Australije dobiti kuće i imanja Srba iz Borova (*ibid.*: 134), situacija je potpuno radikalizirana. Rat koji je bio pripreman drugdje dobio je temelje i u vukovarskom kraju.

⁵⁵ “Tečaj kao teg”, *Politika*, 13. 8. 1990.; “Kombinat Borovo prestao da postoji”, *Politika*, 30. 6. 1991.

⁵⁶ “Život je negde odlutao”, *Borba*, 20. 7. 1991.

⁵⁷ “Saopštenje”, *VU Novine*, 23. 6. 1990.

⁵⁸ “Preko radnika, HDZ tera crvene iz Vukovara”, *Politika*, 22. 6. 1990.

⁵⁹ “Posao meren radom”, *Politika*, 10. 7. 1991.

⁶⁰ “Lagano umiranje giganta”, *Politika*, 8. 6. 1991.

⁶¹ “Zahtjevi u osam tačaka”, *VU Novine*, 3. 2. 1991.

Epilog

Tijekom 1991. direktor Egić se žalio da dio ljudi iz Borova odlazi u Zagreb na konzultacije s vladom bez znanja uprave i radi protiv interesa tvornice. Iz vukovarskog HDZ-a su tvrdili da postojeća uprava potkrada imovinu Borova i šalje je u Srbiju. Republički i savezni inspektori provodili su istrage u tvornici.⁶² Uza sve napetosti, uprava na čelu s Egićem i Antićem opstala je sve do srpnja 1991. kada ih je smijenila Državna agencija za restrukturiranje. Oni su tvrdili kako je to provedeno isključivo zbog nacionalne pripadnosti. Ubrzo su otišli na službena putovanja u Beograd kojih se nisu vratili (Antić se kao kapetan JNA vratio tijekom bitke za grad).⁶³

Nacionalne napetosti, koliko god bile teške i opterećujuće, bile su samo dio borovskih problema. Kombinat je imao ogroman dug za električnu energiju.⁶⁴ U ožujku 1991. veći dio borovskih poduzeća otišao je u stečaj.⁶⁵ Pogoni su radili s malim kapacitetima.⁶⁶ Ono malo preostalih kupaca počelo je otkazivati narudžbe, a dobavljači sirovina isporuke. U proljeće 1991. nakon podizanja barikada dio radnika iz srpskih sela nije mogao sigurno dolaziti na posao.⁶⁷ Ratno stanje praktički je počelo nakon pogibije 12 hrvatskih policajaca 2. svibnja 1991. u Borovu selu, nedaleko od tvornice koja je generacijama ljudi iz vukovarskog kraja bila izvor egzistencije i zbog koje su se preci mnogih aktera rata i doselili u Vukovar ili Borovo naselje. U lipnju 1991. prekinuta je sva isporuka obuće za trgovine.⁶⁸ U srpnju je tvornica s novom upravom počela raditi u ratnim uvjetima, proizvoditi oružje i služiti potrebama obrane grada (Duić, 2005). U studenom 1991. kada su JNA i srpski pobunjenici ovladali gradom, pogoni tvornice bili su uglavnom uništeni, a radnici ubijeni, ranjeni, traumatizirani i raseljeni.

Zaključak

Borovo je u uvjetima samoupravne socijalističke ekonomije postalo gigant s 23.000 zaposlenih. Važno je imati na umu kako je dio radnih mjesta (podsjećamo na usporedbu s Batom prema broju radnika i produktivnosti) stvoren iz potrebe političke legitimacije vladavine SK, a ne iz poslovnih potreba. Iz istog razloga obrazovna struktura zaposlenika bila je slaba i u nju se nije ulagalo, oni koji su trebali biti nositelji razvoja tvornice (inženjeri) bili su nedovoljno cijenjeni. U takvim okolnosti-

⁶² "Sami sebe optužuju", *Politika*, 7. 3. 1991.

⁶³ ICTY/Cases/Dokmanović(IT-95-13a)/Witness:Dragutin Antić.

⁶⁴ "Prijeti kolaps", *Borovo*, 22. 2. 1990.

⁶⁵ "Tri poduzeća u stečaj", *VU Novine*, 15. 3. 1991.

⁶⁶ "I dalje silazna linija", *VU Novine*, 12. 4. 1991.

⁶⁷ "Teže nego ikad", *VU Novine*, 17. 5. 1991.

⁶⁸ "Stala isporuka obuće", *VU Novine*, 14. 6. 1991.

ma ne može se govoriti o radničkoj participaciji i demokraciji, pa ni o radničkim pravima, već o neodgovornom ponašanju političke elite u situaciji koja je morala imati svoj rok trajanja. Tvornica Borovo odličan je primjer Županovljeve koalicije političke elite i radničke klase koja se teško raskida.

U trenutku kada se ta koalicija raspada, jer političke elite više ne mogu osiguravati sredstva kojima bi se legitimirale, nastaje nova situacija u kojoj se pojavljuju novi akteri. S jedne strane radnicima se ističu prednosti “boljeg i korisnijeg rada” i u egalitarnoj sredini naglašava kako će “uspješniji, maštovitiji, snalažljiviji... narednih godina izbiti u prvi plan...”, a s druge strane stoje oni koji tvrde kako je za sve kriva republička vlast iz Zagreba koja namjereno uništava srpske krajeve odnosno, na drugoj strani, “velikosrpska komunistička banda koja sistematski uništava općinu”. Da nije jednih, odnosno drugih, “mi bismo imali tisuću il’ tisuću i pol maraka”, odnosno što god poželimo da su na vlasti “naši”.

Dodatan problem stvaralo je to što su zagovornici tržišnih promjena i “boljeg i korisnijeg rada” koji je Borovu nasušno bio potreban ujedno bili stari komunistički kadrovi koji su izgubili kredibilitet, a bilo je opravdano i sumnjati u njihovu stvarnu posvećenost reformama o kojima su govorili. Neke reakcije iz Zagreba pokazuju kako je u novoj političkoj strukturi bilo ljudi koji su itekako bili svjesni po kojim se principima trebaju graditi novi odnosi. Međutim, takvi su ubrzo ostali postrani, dok je nova politička realnost rata nametala drugačija rješenja.

Slučaj Borova potvrđuje i tezu da je nacionalizam (Jović, 2003; Žunec, 2007) došao kao nadomjestak za socijalizam u trenutku kada je potonji propao iznutra. Radnici lišeni bilo kakve odgovornosti za vlastiti život, odrasli u društvu u kojemu pojedinac kao politički subjekt nije mnogo značio, bili su spremni prihvatiti novi kolektivistički plašt. U usporedbi s nacionalizmom, suočavanje s realnošću bilo je mnogo teže. Socijalizam je zamijenjen etno-nacionalističkom paradigmom koja je sve probleme vidjela u hrvatsko-srpskom sporu. Srbi su tako počeli smatrati da će sve biti mnogo bolje kada se uspostave nove granice i kada se riješe separatista Hrvata koji kao “ustaše” ionako nemaju drugu svrhu postojanja nego da naude Srbima. Hrvati su počeli vjerovati kako su neefikasna socijalistička ekonomija i neodgovorno ponašanje političkih elita srpska stvar s kojom Hrvati nemaju ništa, pa će stvaranje hrvatske države samo po sebi riješiti sve probleme.

Dolazimo i do jedne nove teze koja proizlazi iz situacije u Vukovaru 1990. i ponašanja aktivista HDZ-a u Borovu 1990. Stranka koja je funkcionirala kao opći pokret i koja je sebe izjednačila s hrvatstvom u osnovi je, bez obzira na nove ljude koji su je činili, nalikovala starom Savezu komunista. Merčepova nastojanja da 1990. HDZ preuzme što veći broj ekonomskih subjekata ukazuje kako su točke iz programa koje su govorile o tržišnoj ekonomiji bile tek forma. Ključni motiv političkog djelovanja HDZ-a na lokalnoj razini nije bio demokratizacija društva, a

nakon toga politička i ekonomska liberalizacija, već preuzimanje mjesta u društvu koje je do tada imao SK. To je značilo ovladavanje resursima države i društva, poistovjećivanje države i partije, što vodi podčinjavanju državnih i “nacionalnih interesa” interesima vlastite partije. Tržišna ekonomija u praksi je mogla značiti jedino privatizaciju ekonomskih subjekata u korist stranačkih prijatelja – dakle nastavak simbioze države i partije, a nikako ne stvarno odvajanje države od ekonomije. Kao rezultat toga uočava se nastavak funkcioniranja partijske države koja želi kontrolirati važan element ljudske egzistencije – zapošljavanje. Time se zadržava nadzor nad ponašanjem ljudi, a isto tako zadržava se partijska baza kao važan izvor legitimacije, u novim okolnostima kao snažno biračko tijelo, skupine spremne obračunati se s političkim protivnicima te sprečavati modernizaciju.

LITERATURA

- Biserko, Sonja (ur.). 2007. *Vukovarska tragedija 1991.*, knjiga I. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Cvek, Sven; Ivčić, Snježana; Račić, Jasna. 2015. Jugoslavensko radništvo u tranziciji: Borovo 1989. *Politička misao*, 52 (2), 7-34.
- Cvikić, Sandra. 2016. Vukovar u drugoj polovici 20. stoljeća: društveni uzroci nasilja, doktorski rad. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Duić, Ante. 2005. *Borovo: od trnja do zvijezda*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jović, Dejan. 2003. *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.
- Jurčević, Josip (ur.). 2000. *Vukovar '91: značenje, vrednote, identitet*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Jurčević, Josip i dr. (ur.). 2004. *Vukovar '91: međunarodni odjeci i značaj*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Karaman, Igor i dr. (ur.). 1994. *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Koprivnica: Nakladnička kuća Dr. Feletar.
- Marijan, Davor. 2017. *Hrvatska 1989-1992.: rađanje države*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Pauković, Davor. 2008. Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tijek i posljedice raspada. *Suvremene teme*, 1 (1), 21-33.
- Pekić, Ljiljana. 1995. *Vukovar '91: Predvorje pakla*. Vukovar: Dobra volja.
- Pešić, Vesna. 1996. Rat za nacionalne države, u: *Srpska strana rata*, prir. Nebojša Popov. Beograd: Republika, 3-59.
- Popov, Nebojša. 1996. Traumatologija partijske države, u: *Srpska strana rata*, prir. Nebojša Popov. Beograd: Republika, 89-120.

- Radelić, Zdenko. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga.
- Radoš, Ivica; Šangut, Zoran. 2011. *Blago Zadro – prvi hrvatski general*. Zagreb: Udruga pravnika Vukovar 1991.
- Runtić, Davor. 1995. *Tako smo branili Vukovar*. Vinkovci: Vinkovačke jeseni.
- Živić, Dražen i dr. (ur.). 2013. *Vukovar '91 – istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*. Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Područni centar Vukovar.
- Žunec, Ozren. 2007. *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Zagreb: Demetra.
- Županov, Josip. 1995. *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Vladimir Filipović

OUT OF SOCIALISM INTO NATIONALISM:
BOROVO FACTORY IN 1990 POLITICAL CHANGES

Summary

The article analyzes the situation in the footwear factory Borovo in the times of democratic changes in 1990. At the end of the 1980s the factory found itself in a serious crisis, mostly due to structural problems. Furthermore, strikes and conflicts of different levels of authority for custody over the factory were very frequent. First multiparty elections brought completely new political circumstances in the factory environment. However, in the factory there was still the same management as in the old system. In the article we examine, based on the example of the so-called June-strike of workers in 1990, to what extent the same socialist practice was still actual, that is, how the workers were offered a new framework of collective illusion, instead of making them face real problems. At the same time, the hard position of workers in Borovo was a “fertile ground” for nationalistic ideas. Based on the mentioned examples, we analyze the thesis about coalition of socialist elites and the working class by means of buying social peace. Furthermore, we analyze the thesis about nationalism as a new “collective mantle” which substitutes socialism. Finally, we examine to what extent democratic changes were truly a process of democratization rather than efforts of new actors to take over the position in society that was held by the Communist Party in the previous period.

Keywords: Borovo Factory, Vukovar, HDZ, Strike, Nationalism, Socialism

Vladimir Filipović je docent na Libertasu međunarodnom sveučilištu.

Kontakt: **Vladimir Filipović**, Libertas međunarodno sveučilište, Trg J. F. Kennedy 6b, 10000 Zagreb. E-mail: vfilipovic@libertas.hr